
Abdulah Šarčević

Um i temeljna ljudska situacija / Kri­tičko poentiranje Adornovog pojma uma / Povodom stote godišnjice rođenja Theodora W. Adorna

Nadarenost i nije možda uopće drugo do sretno sublimiran bijes, da se one energije koje su jedanput neodmjereno narasle do razaranja nepokornih objekata pretvore u koncentraciju strpljivog posmatranja i tako malo opuste pred tajnom objekata, kao što je jedanput bilo zadovoljno prije nego što se nije zloupotrebjavanoj igrački oteo kreštavi glas.

Theodor W. Adorno. Minima Moralia & 72.

Najupadljivija osobina Adornove filozofije je kritika. To je kritički odnos prema svemu, prema filozofiji i metafizici, prema povijesti i sadašnjosti, represivnom društvu i sistemu znanosti, prema pozitivizmu, industrijalizmu i konzumizmu. Zaista je Adorno bio jedan od najsnažnijih kritičkih intelektualaca u 20. stoljeću. Njegova je misao stroga, diferencirana, bez prestanka izložena opasnostima da podsjeća ili nalikuje na ono što je njen predmet, što je odbijala. Danas je to totalno upravljani svijet, kibernetizirani, postvareni.

Da li se može umaći tom upravljanom svijetu, njegovoj logici, načinu razu-mijevanja istine i laži? Kako umaći, ako smo u jezgru tog svijeta, ako ga prihvatamo kao vrstu sudbine? Odgovor ne samo da nije lahak i jednostavan. On ne smije biti u formi jezika u upravljanom svijetu. Ništa nam ne pomaže ako odustanemo od traženja odgovora. Čak i u velikom stilu jednog Wittgensteina: «O čemu se ne može govoriti, o tome se mora šutjeti» (Tractatus logico-philosophicus, Satz 7).

Upotreba jezika u modernom svijetu ukazuje na to da on sebe ukida, da je u funkciji upravljanja ili postvarenog svijeta. On je sastavni dio onog neprijatnog, opasnog, nesretnog: da sakriva smisao, čitav svijet života. Uopće ne sumnjamo da se ta nesreća održava u svojoj jednakosti samo u

vlastitom napredovanju. Otuda Adornova kritika jezika, a to znači i njegove historijske, društvene i metafizičke posredovanosti.

Polazimo od toga da je jezik sposoban samo za vlastitu negaciju, a ne za ono što po svojem pojmu, po svojoj ideji, svagda jest. O zloj sudbini jezika jedva da znamo sve, ono što je sudbonosno. A morali bi saznati na najrazličitije načine: u svakodnevnom govoru, u politici, filozofiji, umjetnosti, u znanosti. Ustvari, sam jezik je podređen općem instrumentaliziranju. Adornova filozofija svjedoči o tome, o prokletstvu, o naporu da se pronikne u rasap jezika, života, onog života koji ne živi (Ferdinand Kürnberger).

«Život ne živi», ta misao je bila moto za prvi dio *Minima Moralia*, koji je napisan krajem Drugog svjetskog rata (1944.). Podnaslov je bio «Refleksije iz oštećenog života. «Where everything is bad». Adorno dokazuje zlu sudbinu jezika: oštećenje. On je neizbježno došao do toga da je u sebi rasuti jezik uključen u dinamiku rastuće protivrječnosti između «istine koju bi trebalo izreći i upotrebe sredstava koja ometaju da se ona izriče».¹

Ta protivrječnost forsira već ustanovljena pravila jezičke igre, adaptiranje savršenim simetrijama moći i gospodarenja.

Zato je Adornovo mišljenje o jeziku ključ za razumijevanje njegove kritike gospodarenja. Ono se ne iscrpljuje u pukoj kritici. U monotonim jeremjadama: da je jezik morao umuknuti da bi savršeno funkcionirao, sveo se na onu kulturu koju odlikuje visoka emisija znakova i riječi. Filozofska refleksija o jeziku svoj predmet zahvaća u njegovom historijsko-konkretnom stanju, u mnogostrukoj posredovanosti. Moglo bi se reći da je to dosegla jezička kritika Karla Krausa. Tačno je da on udovoljava kletvi ili prokletstvu da se jednaka prava na komunikaciju srozavaju u nepravo na samu stvar i sam izraz. Karl Kraus je bio liberal. On se, prema Adornu, manje ograničavao da raskrije porijeklo rastuće pustinje jezika, riječi. Tako je uočio ne samo proces propadanja u okvirima totalne vladavine - sa teško uočljivim tamnim mrljama; ne samo forme objektivnog duha koje tu vladavinu nesvjesno ili nesavjesno imitiraju.

Nismo uvijek pravedni prema svojim vlastitim ishodištima i pitanjima. Zaboravljamo pitanje o tome šta znači jezička aljkavost, zasljepljenost, nesposobnost da se izrazi ono što je potčinjeno ili u izvjesnoj mjeri potisnuto. Ne osjećamo unutarnju korumpiranost jezika; averzija prema pjesništvu i umjetnosti, čak i u formi ne/djela, ima svoje dublje korijene. U savezu je s vladavinom ili sistemokratijom. A ipak, čitajući Adorna, prije svega njegovo djelo «*Minima Moralia*» (o kojem upravo raspravljamo), osjećamo da jezik

¹ Usp. Th. Adorno, Karl Korn, Die Sprache in der verwalteten Welt, u: Th. W. Adorno, Vermischte Schriften, II, Gesammelte Schriften, Bd. 20/II, S. 515-521.

podliježe, ako je «plivanje poznatom rijekom govora» (MM, & 64).² Ono je znak komunikacije, znak pripadnosti (ideji i filozofiji, nekom kolektivu, klasi i naciji, religiji i državi itd.)

Adornov stav o tome implicira da je postojeći realitet u svakom smislu redukcionistički, da je oštećen u formi iskustva, u formi mišljenja i činjenja. Svakodnevni jezik je onaj koji «zna šta se hoće jer se zna šta drugi hoće». Postojala je kod Adorna strepnja u odnosu na jezik upravljanog svijeta, na jezičku komunikaciju. Jer «prilikom izražavanja gledati na stvar, umjesto na komunikaciju, sumnjivo je: ono specifično, što nije već pozajmljeno od shematizama izgleda bezobzirnog, kao simptom samovoljnosti, gotovo pometnje (MM, & 64).

Ako se pak zna da «logika u duhu vremena, koja toliko uobražava o svojoj jasnoći» takvu «perverziju naivno recipira u kategorijama običnog jezika» (ibid), onda je jasno da je jezik mrtav: on zato funkcionira; on riječi poništava riječ, istinu, zapravo. Uklopio se u samozadovoljstvo totalnog vladanja. U njemu sredstva izražavanja postaju informaciona. Uglavnom riječ umire sa informacijom, sa čovjekovim tapkanjem u razvoju upravljanog svijeta. Predrasuda je da postoji jedan jezik: univerzalan i jednoznačan.

Ali je predrasuda, također, vjerovati da je jezik moguć bez onoga na čemu se on mjeri: u svojem značenju i osjećanju, u očekivanju neočekivanog, u prividu kao utočištu biti. To čime se jezik mjeri jest istina. Ona implicira vlastito mjerilo po kojem se razlikuje istinska od lažne zbilje, istina od laži, čovjek od nečovječnosti čovjeka. Time Adorno pojam komunikacije vezuje za upravljeni svijet, za to da običnom jeziku izmiče istina. Ne razlikuje komunikaciju, u kojoj je sve odvratno nivelirano, i onaj koji govori i onaj kome se nešto govori ili ono o čemu se govori. Ne razlikuje tu komunikaciju koja to i nije, od komunikacije koja ne predstavlja iznevjeravanje istine ili onoga kome se nešto govori.

Upravo to svjedoči da je u običnom jeziku odstranjena diferencija: između riječi i riječi, između djela i zbilje. Alternativni put je samo put prema *estetičkoj* teoriji. Jer je jedno jasno: Adornova dijalektika kazuje da je *samo* umjetnost, a ne metafizika, religija ili ideologija, topos istine o epohama, ljudima, o stanjima ljudske duše, o patnjama, o istini prirode. Samo u estetskom iskustvu postaje moguće da se jezik suprotstavlja rastućoj plimi užasa, vladavini izopačenog svijeta, da joj se opire. Jezik tu misli bez nasilja, arogancije i umišljene dubokoumnosti, bez apoteoze socijalnog pritiska, potrebe da se svagda izvode zaključci.

² Ibid

Adorno je vjerovao u mogućnost jezika: u mogućnost iskustva istine u umjetnosti (a), iskustva istine u filozofiji (b). Filozofija koja je imanentna jeziku može biti samo kritika, razabiranje. Prije svega, jezička filozofija kazuje ono što je zaboravljeno: u povijesti, u društvu, u individuumu. Da se opire nasilju putem jezika, potiranju ili prikrivanju vremena Drugog, drukčijih mogućnosti. Ovaj mislilac je znao da je jezik jezik svijeta života, artikulacije smisla, polje samooblikovanja istine bez nasilja, jedinstveni čin imenovanja stvari, njihovog nastajanja. Mislilac je istinski pisac, onaj «čovjek koji ne nalazi svoje riječi», «zato ih traži»; «i tražeći ih nalazi bolje» (P. Valéry).

Ako zaista postoji jezik koji je komunikativan, jer je otuđen, sklon samo/žrtvovanju, onda nije riječ o njegovom zloupotrebljavanju; ili o pukoj individualnoj jezičkoj nesposobnosti i aljkavosti, o tome da smo zaslijepljeni sustavom jezičkih znakova. Adornova kritika otuđenog jezika je radikalistička. Ona je to jer iz komunikativnog uma ne izvlači sve aspekte, nego samo to što jezik lišava života i smisla, pravičnosti i neosakaćenosti. Zato je pojam komunikacije, opet, sumnjiv i kompromitantan. No, ma koliko to zvučalo paradoksalno, i ono što nije komunikativno u Adornovom smislu, ipak je u jednoj komunikaciji: prenosi smisao i istinu.

U fašizmu, u svakom totalitarnom sistemu, na sceni je paranoidni jezik; a «sistem ludila je učinjen umnom normom svijeta, skretanje proglašeno neurozom» (od koje, zna se, još živi moderna umjetnost). Znamo također da je nekada kao i danas onaj «ko je slijepo žudio za umorstvom u žrtvi vidio gonitelja koji ga očajnog tjera u samoodbranu». Da: «najmoćnija su carstva najslabijeg susjeda doživljavala kao nepodnošljivo ugrožavanje prije nego što su ga napala».³³

Povjerljiva je riječ samo ona koja nam je jasna, koja je iskovana u saobraćanju. To nas uvodi u igru uraoptimizma, uvodi partiju jasnoće i solidarnosti, kriптиčne maske mase. Bit jezika je tu zapravo ne-bit. Jezik duguje svoje postojanje negaciji, onom nebitnom, prividu, moći. Ako se tu nalazi lijeva platforma, ona je neminovno propala u industrijalizmu ili tehnokratizmu, u modernizmu ili političkoj apokalipsi. Kraj jezika - onog koji perfektно funkcionira u suvremenosti - ukazuje da su nekada bili njegovi bolji dani: a da je danas jezik isprepleten sa svijetom koji je sistem strepnje, neodređene i neprepoznatljive, sistem potajne grozote.

Adorno je nastojao demaskirati jezik kao laž, kao samozaslijepljivanje čovjeka; odrediti mjesnu vrijednost svega u jezičkoj konstelaciji, fiziognomiku. Stoga je bilo prijeko potrebno uvesti diferenciju između jezika u upravljanoj svijetu, u sistemu u kome je sve istinsko i individualno potrto, i jezika upravljanja u starom stilu. Ali što više iščezava jezik u emfatičkom smislu, utoliko smo dalje od onog što nam je potrebno i spasonosno: da

³ Ibid.

sve što jest dođe do izraza ili do svijeta. Sa figurama slobode i spontanosti, Jezik je više od znaka; više od pukog signifikativnog saobražavanja jezika i stvari. I on je, kao i svako autentično umjetničko djelo, konkavan: udubljen u beskraj; tajan, s onu stranu zagonetke. On otkriva i vlastitu laž, privid, ideologiju jezika; ona je odavno prodrla u njega. Otuđeni jezik zahtijeva od nas, naprimjer, lojalnost, da pripadamo, da se jasno i odlučno izjasnimo za neki narod, svejedno koji. Ali je time implicitno negirana ideja jezika, ideja društva, poretka emancipiranog od dogmatike istine, od prinude prirode. Biće jezika je nebiće; «a njegov privid, laž, čijom snagom dalje postoji, namjesnik je istine» (MM, & 72).

Čitalac Adornovih spisa naći će jedan novi pojam jezika. On čuva u sebi svoju čistotu, dubinu, opažajnost, riječ usprkos riječi, naslutljivo. Jezikom sama povijest nije nered; jezikom sama povijest sudjeluje u istini. Jezik je način postojanja povijesti u istini, krajolika čovjeku bliskih i dalekih bića. Riječi su način pojavljivanja povijesti. One sačinjavaju fiziognomiju njene istine. Šta znači jezikovati? Pisati, djelovati, misliti i presuđivati, predavati se utopiji smisla, razdijeliti svijet, cjelinu a da se svijet ne izgubi, cjelina također; birati riječi, tražiti i naći uvijek bolje, u kojima je potrt poriv za poništavanjem, za previđanjem, za ne-umom.

U čemu je onda razlika između riječi i istine? Bića i imena? Adorno je razumio nešto što je dalekosežno: da se povijest i istina sastaju u jeziku, u riječi. To je drugo ime za um, za umnu konstelaciju koja nije samo diskurzivna, argumentativna, moć suđenja, apoteoza izvlačenja zaključaka. To je ustvari, novi um, koji je oduvijek bio, ali kao ono naslutljivo, ono spasonosno u nevoljama svakovrsnim, u patnjama beskrajnim, ono što se u nama opiralo predanosti opijumu bespomoćnosti, sintaksi apatije; to je ono što misli da je drugo, na kraju krajeva, uvijek bilo moguće, usprkos, svemu, usprkos faktičkoj nemogućnosti.

Kriza uma?

Pitanje o tome da li postoji kriza uma ili ne, postavljamo u vezi sa Adornovom filozofijom. Dakako, prije svega sa značenjem Adornovog djela *Minima Moralia*, sa djelom, jednim od osnovnih tekstova moderne, filozofije 20. stoljeća. Čitamo *Minima Moralia* sa namjerom da čitaoca podsjetimo koliko taj spis, nastao poslije Drugog svjetskog rata, svojim idejama može nadahnjivati još uvijek svijest modernog čovječanstva.

Adornova teorija je dijalektička. To znači da ona promišlja dramatsku strukturu historije, društva, mišljenja. Uzima ozbiljno samo onu nauku koja je melanholična, koja je sposobna reflektirati iz svijeta oštećenog života. Ona nije samo puka teorija, uredan, povučen život ideja; koja se osniva na logici,

na logičkoj strogosti, u pojmovima, operativnim pojmovima, o kojima govori kritički racionalizam, pozitivizam itd. Iz ove perspektive jasno je da je u svim naukama o čovjeku, u refleksijama iz oštećenog života, neizbježno istraživati one momente Adornove filozofije koji je ne degradiraju i ne deformiraju.

Prije svega, valja imati na umu historicitet uma, pojma uma, njegovo višestruko diferenciranje. On otkriva aporetiku uma, koja nije riješena do danas. U doba krize uma, drame svjesne egzistencije čovjeka i čovječanstva. Kriza uma se očituje planetarno i u vanjskim znakovima: u državi i društvu, u religiji i nauci, u umjetnosti i tehnici, u strukturama moći koje nadilaze ljudsku svijest i afekte, u odnosu prema tradiciji i suvremenosti, u ratu sa prirodom, sa ljudima, u krizi demokratije i vladavine uopće, političkih sistema. Jedna pretpostavka je neophodna u rasuđivanju o krizi uma. Ona je odavno objektivirana i zaoštrena. U ekologiji: da još nismo u stanju zaštititi okolicu i prirodu. U ekonomiji: glad, planetarna nezaposlenost, nejednakost, kriza svjetske privrede, resursa, energija, uništavanje životnih prostora, cinizam apsolutne proizvodnje. U psihologiji: kriza ličnosti i društva, trendovi agresije, ludila, grupnog narcizma, mržnje, šovinizma. Uočljiva je kriza u politici: kao kriza teorije i prakse vladavine, kao kriza angažiranja. Nedostaje unutarnji i vanjski mir sa prirodom, sa drugim ljudima, sa drugim tradicijama.

Svojevremeno je rečeno da su sve velike istine očigledne istine (Aldous Huxley, *Selected essays*). Da je to tačno čovječanstvo bi već iznašlo put ka umnom društvu, jedan put u sudjelovanju, u oblikovanju svijeta. Sve velike istine, ako nisu puke projekcije ovih ili onih historijskih i društvenih subjekata, ako nisu laži, sve su od općeg značaja. Ali, da bi to bile, one od ljudi zahtijevaju nova iskustva i samoopažanja; zahtijevaju da se uči: u drami krize. U njoj mogu postati istinite samo tako što ćemo moći uticati na promjenu osnovnih ljudskih djelovanja i samorazumijevanja.

Za ovo ima nekoliko razloga. Da počnemo sa alternativom koja nam jedino preostaje, po riječima filozofa historije Arnolda Toynbeea: «Ili ćemo izabrati kaos i silu, i borba svih protiv svih određuje našu budućnost, ili se pak najpovoljnije postavljene nacije ili grupe unutar jednog društva nalaze spremne da pristanu na višu mjeru socijalne pravde i ekonomske jednakosti». Može li se zaista govoriti o krizi uma, a da se ne uoči to da je očigledna isprepletenost između ekonomskih i ekoloških procesa? Adorno je ustuknuo od toga da traži još neke razloge za tu danas svjetsku situaciju. Ne bez razloga, danas govorimo o krizi cjelokupnog društva, kulture ili civilizacije. Suočeni sa klimom opće razočaranosti, kritike i revolta, mi opažamo da se naša «svjetska kultura nalazi u jednoj megakrizi» (Ossip K. Flecht-heim, Berlin, *Universitas*, 12, 1987., S- 1243-1257). To se manifestira u ratovima, lokalnim i globalnim, potajnim i očiglednim u gubitku identiteta individuuma i naroda. Sve neupadljivo pogađa sve nas, poseže za nama sve do ekologije i psihologije. Pokazuje

se da je teško izbrisati «tamne mrlje». Potrebne su nam radikalne društvene promjene, a ne samo tehničke inovacije. Izvan scenarija metafizičkog znanja, metafizike koja okončava sa konvergencijom sistema i nauke, socijalne piramide i birokratskih, odnosno tehnokratskih tendencija kojima se potkopavaju svi smislovi za novi način života.

Danas mnogošta govori u korist da ima izgleda za drukčiji model života. Da li je potrebno uvidjeti da su svi projekti moderne ostali nedovršeni? Ili izopačeni? Kad im se više ne vjeruje, kad postajemo skeptičniji prema dosadašnjim filozofskim idejama, programima i projektima, pokazuje se da i dalje postoje ishodišta za okret prema budućnosti koja je vrijedna života. Budućnost još nije potpuno zaposjednuta. To je kod Adorna umno društvo, zajednica punoljetnih individuuma koji se ne povlače u moć institucija ili u «metodološki rafiniranu ravnodušnost» (P. Sloterdijk).

Upravo tu je i poenta: da li je Adornovo mišljenje definitivno zapalo u rezignaciju? Ili pak zahtijeva da se na nov način odvažimo za utopiju, ali da na nov način čitamo stari smisao utopije? Da uočimo ono što je do danas «produciralo realnost»: razaranja okoline, iskorištavanja prirode, ali i čovjeka, okretanje od mira i slobode, jednakosti i umske solidarnosti?

Jedan od razloga Adornove veličine u 20. stoljeću, uticaja koji je izvršio u modernoj teoriji u nauci o čovjeku, jeste i ovo: Adorno je shvatio odnos između općeg i posebnog, agoniju svijeta u znaku «apstraktne općenitosti», u sistemu «mišljenja identičnosti». Teza je - svakako, radikalizirana u Foucaultovom smislu - da je princip identičnosti, ustvari, anonimna moć koja proizvodi svoju «istinu». On producira moć, «producira realno», prije nego što ga počne potčinjavati, danas u formi jedine legitimne konstitucije zbilje u društvenom radu, u kasnokapitalističkom društvu, u građanskoj ontologiji u kojoj je logika svedena na sredstvo samoodržanja skupnih interesa, jastva. Ta moć producira «istine, prije no što ideologizira, apstrahira ili maskira» (Gilles Deleuze, Foucault, 1987.). Istine nisu u protivrječnosti sa moćima.

Nema sumnje, značajka je ovih Adornovih zapisa unutarnji motiv atonalnosti mišljenja. Jezičko/stilski posmatrano, *Minima Moralia* je vrsta filozofske proze. Ona privlači pažnju i estetičke i književnokritičke misli. I zahtijeva ne samo finu logičku operaciju, nego kritičku suradnju u sudu, procjenjivanju izraženog iskustva. Za to je neophodno da smo sposobni za iskustvo i samoreflektiranje. Za logiku subjekta apstraktne općenitosti, koja se realizira u odnosima supsumcije, u svijetu života u formi industrijskog društva i industrijske proizvodnje. Prema tome, sasvim je jasno da se time prekriva život, identitet ljudi i stvari. No, tek započinje dramatično iskustvo: sve je, od duše do doživljaja prirode, razasuto. Čak je i iskustvo društveno prikraćeno u huci institucionaliziranih formi života.

Posebno je značajna - kada je riječ o Adornu i njegovim zapisima u *Minima Moralia* - unutarnja sprega, jedinstvo filozofskog i estetsko-literarnog stila. U njoj nalazimo ono što je u krajnjoj mjeri nepodnošljivo i neprijatno, što je zasljepljujuće, podsticajno. Adornova rasuđivanja su data u formi esejizma, u izazovnim, paradoksalnim, spekulativnim formulacijama. Nije tek gest misaone razbibrige ako kažem da se i za njih može reći ono što je, *mutatis mutandis*, Adorno ustvrdio za psihoanalizu: da je paradoks u tome što je istinito u njoj samo ono što je pretjerano.

Šta je pretjerano, na primjer, kod Adorna?

Puno toga.

Stav: «Cjelina je neistina». Jer da je to apsolutna istina, mi ne bismo to mogli reći, ne bismo mogli o tome raspravljati.

Stav: «Izraz historijskog na stvarima nije ništa drugo do izraz minule muke».

Stav: «Da li je neko sretan može da čuje od vjetra. Ovaj opominje nesretnog na krhkost njegove kuće i tjera ga iz lahkog sna i strasnog snivanja. Srećom on pjeva pjesmu njegove zbrinutosti: njegovo bjesneće zviždanje javlja da više nema moći nad njim».

Stav: «Ljepota američkog predjela: da je i u najsitnijem dijelu njegova segmenta upisana, kao izraz, neizmjerena veličina, cijele zemlje».

Stav: «Bezglasna larva, koja nam je oduvijek znana iz našeg iskustva snivanja, odzvanja budnom čovjeku sa stupaca novina».

Stav: «Ono što je nekoć minulo svagda se prikazuje kao da je razoreno katastrofom».

Stav: «Kod mnogih ljudi je već bestidnost to da kažu Ja».

Želio bih ovdje, prije no što proniknemo dalje u jedan dio velikog teksta ovog filozofa, predložiti jednu hipotezu o prirodi Adornovog spisateljstva u *Minima Moralia*. Adorno je započeo isključenjem metafizički samorazumljivog. Onog što ga čini problematičnim: to je logika sa odnosima supsumcije, logika sa logičkim istinama, u kojoj do vladavine dolazi odnos identičnosti. Ona kazuje da je samo «mišljenje identičnosti», u biti, «dijalektičko»: u njoj vlada protivrječnost: da je posebno, ukoliko ono reprezentira opće, neposredno određeno. Opće preko posebnog poima sebe samo. Kategorija odnosa identičnosti se izražava u pojmu reprezentacije, egzemplara, kriterija konzistencije.

To što Adorna čini aktualnim - u svakom slučaju toliko aktualnim da je i danas djelotvoran, to je ta logika historije koja danas trijumfira u formi «čudovišta apsolutne proizvodnje» (MM, 8), u formi podudaranja društvene vladavine općeg nad posebnim sa prvenstvom logičkih kriterija konzistencije.

Tako se bolje objašnjava Adornovo mitiziranje logike historije. Ona je «tako destruktivna kao i ljudi koji od nje sazrijevaju: bilo kuda da tendira njena teža, ona reprodukuje ekvivalent prošle nesreće. Normalna je smrt».

Teza je - a ona nalikuje na nešto kao sujevjerje - da smo zahvaćeni, paralizirani minulim mukama, štaviše, da je život društva, naroda, individuuma, odavno lišen subjektivnosti. Ako je tačno da «postvareni, stvrdnuti odliv događaja supstituiše takoreći same ljude» (MM, & 50), onda ostaje samo «negativna dijalektika», homeostatičko kretanje u stanju danas paradigmatičke negacije, u njenom apsolutnom samozadovoljstvu. No, tome odgovara stav da su teorija društva i teorija spoznaje, odnosno teorija nauke u najtješnjoj sprezi, da su nerazdvojivi. Smijemo poći od toga, od hipoteze: ako je Adorno u «negativnoj dijalektici», u «dijalektici radikalizirane identičnosti», potpuno u pravu, onda je ona zaista vrsta «utopije homeostaze» (Sloterdijkov izraz).

Ne uspijevajući da se oslobodi mitizacije historije, ali ne na historičistički način, Adornova negativna dijalektika polazi od smrti čovjeka. Život se pretvorio u nešto što se ne živi, u «bezvremeni slijed šokova, između kojih zjape rupe, paralizovani međuprostori» (MM, & 50). Ako ovo shvatimo ozbiljno, i mi smo traumatizirani i paralizirani. Ali nije moguće više mišljenje otvoreno prema svijetu. Svijet, međutim, nije gnostički posmatran, nakupina zla, pokvarenosti, otuđenja. Ako je historijsko iskustvo empirijska osnova zbiljskog, ali ne samo zbiljsko, onda Adorno, i ne htijući, mitizira značenje kulture zla, mitsku stegu identiteta, koja seže do kulturne industrije i industrije kulture, do elektronske civilizacije.

Ako dopustite, jednom riječju: Adornova su rasuđivanja - u najmanju ruku - dvosmislena. Ona žive od historije i negacije historije. Ona odbijaju sve mitove, one stare koje je nadvladalo prosvjetiteljstvo sa znanošću, ali i mit koji nastaje pretvaranjem prosvjetiteljstva u barbarstvo, u život koji ne živi. Zato je njegova negativna dijalektika ona koja stvara premise za vlastito nadmašivanje. Treba znati da je nemoguće o njoj govoriti u nekoliko rečenica. Pogotovo je nemoguće sa par riječi, aforistički, poreći negativističku utopiju.

Adorno je mislilac - velikan. Sve ono što čini filozofskog velikana, nije izgubljeno kod Adorna. Naprotiv, produbljeno ili zaoštreno. Bez njega nije moguće zamisliti postmoderno mišljenje, teoriju umjetnosti i teoriju/filozofiju filozofije. Adorno je velik i po tome što je misaono izvukao sve estetske, moralne, psihološke, antropološke implikacije iz problema metafizike - sve do krize uma u svijetu moderne, u svakovrskom postvarenju uma, koji je postao instrumentalni, scijenistički, tehnokratski, koji je potro svijest o ljudskoj slobodi.

Vjerujem da je moguće protumačiti čitavo Adornovo mišljenje kao mišljenje krize uma u kojem još od početka postoji bitna ontološka privilegija: samo ono što ima moć može izreći istinu, ono povijesno i dramatsko. Masovno uništavanje ljudi, Jevreja i drugih, ne smije biti uzeto kao međuigra. To je katastrofa. Ona nije nešto što predstoji, ona je događanje. Kritička rekonstrukcija smisla i besmisla historije posao je filozofije. Ona je nastojanje da se rasvijetli klupko zagonetki, pretvaranje prosvjetiteljskog razdoblja u barbarstvo, koje je samo posljedica jednostranog razvitka uma.

Adornova metakritika se odnosi na filozofski um, od Platona do Hegela i Heideggera, u isti mah na jednu od najmisaonijih dijagnoza modernog industrijskog društva. Ispostavit će se da je izvor zla u prirodnoj povijesti, u tehnici koja se svodi na potčinjavanje kako prirode tako i čovjeka. Mišljenje koje izriče krizu uma pušta da nam ona sve kaže, možda i suviše. Adorno pokazuje šta znači ne samo upotreba moderne nauke, posebno prirodnih nauka, u kojima se pojavljuje subjekt «u scijenističkoj objektivnosti», subjekt koji se sudbonosno zapleo u proces samoeliminacije.

Adornova teorija društva, teorija spoznaje, dolazi do punog izraza u *Minima Moralia*, u najuspjelijem djelu, jedinstvenoj filozofskoj prozi. Dolazi do izraza i kritika društvenih praktika nauka koje su postale jedino mjerilo stvari koje nisu i stvari koje jesu. Kriza uma je i kriza principa identičnosti, koji je u osnovi logike razaranja i rasapa.

Svakako, mnoga pitanja nastaju u suočavanju sa Adornovim djelom *Minima Moralia*. Javljaju se kao novi impulsi za budućnost jedne za život sposobne kulture, inteligentne, multiverzne, koja svoju dubinu prenosi bez metafizičkog nasilja nad ljudima i prirodom. Ona je, u izvjesnoj mjeri, svojstvena filozofiji i umjetnosti. Filozofiji, jer je ona sposobna za život, za jezičku zajednicu, za zajednicu smisla, za kosmopolitizam etike i estetike. Filozofiju zato što se jedino može opravdati u suočavanju sa očajanjem, jer je ona «pokušaj da se sve stvari posmatraju sa stanovišta izbavljenja. Spoznaja nema drugo svjetlo do ono kojim sija na svijet polazeći od izbavljenja».

Ono što u *Minima Moralia* upada u oči je ono što dopušta da tu knjigu svrstamo u tip negativističkih utopija, novokritičkih filozofija. U toj knjizi nalazi se aforizam: «Istinite su samo misli koje same sebe ne razumiju» (MM, 254, 190).

Adorno upućuje na mnoštvo otvorenih pitanja, ali se ne može osporiti postojanost njegove filozofske perspektive, posebno u prosuđivanju «moći» i «vladavine». Adornov afinitet prema atonalnosti i negativitetu samo ukazuje da on zazire od toga da je za nas u cjelini moguća pozitivna spoznaja svijeta. To je vjerovatno najznačajnija i najspornija ideja Adornove filozofije koja se može razumjeti i kao postmetafizička teorija «filozofskog iskustva», kao obuhvatna kritika zapadne racionalnosti, krize uma koji se u formi scijenističko-

instrumentalističkog uma pojavljuje na pozornici modernog svijeta.

To je isto što i reći da, u sadašnjim historijskim i društvenim uvjetima, postoji unutarnja, neizreciva i nepojamna srodnost između filozofije i umjetnosti. Negativitet je i u samim umjetničkim djelima. Estetski negativizam posredno kazuje da je umjetnost šifra za apsolutno, za slobodu i čovječnost. Muzika, a moglo bi se reći, *mutatis mutandis*, i filozofija «svoju sreću nalazi u tome da spozna nesreću». Odjednom sebi otkrivamo da je to osnovna crta i Adornove filozofije. To je spoznaja koja ne donosi smrt, koja nije «igra staklenim perlama» (H. Hesse), kult principa identiteta koji se u filozofiji izražava kao teorijska i zbiljska kriza uma, kao totalna država, kao tehnika znanja, tehnika dokazivanja.

Negativna dijalektika se usmjerila ka novom, na primjer, estetičkom univerzalizmu, čija je ideja u osnovi post-moderna: ukidanje jednog, jednostavnog uma u uzajamnoj igri pluralnih racionalnosti. Zapažamo, međutim, da do te tačke ne dolazi Adorno. Dramaturgijske realije mu to ne dopuštaju. Ali «dovršeni negativitet, jednom sasvim uočen, puca u preokrenuto pismo svoje protivnosti».